

## ПСИХОЛОГИЯ НА СТРАДАНИЕТО И УСТРЕМА

(За романа на Добрило Ненадич „Доротей“)

КАТЯ ЙОРДАНОВА

През последните години югославската белетристика се обогати с още една творба, която веднага привлече вниманието на читатели и критици и получи най-желаната от всеки автор награда — наградата за най-четена книга в библиотеките на Социалистическа република Сърбия през 1978 г. Става дума за романа „Доротей“ на белетриста Добрило Ненадич, роден през 1940 г., по специалност агроном, автор на научни трудове из областта на овощарството. Този писател агроном, здраво свързан с живота, има какво да каже на съвременниците си на свой оригинален художествен език. Като се вземе предвид, че по сюжетните си параметри романът е исторически, единомудното му признание се превръща в доказателство и за актуалност на заложената в него проблематика. Произведението е преиздавано, превеждано, филмирано. Югославският филм „Доротей“ беше прожектиран и по нашите екрани.

Романът ни пренася седем века назад в средновековна феодална Сърбия от XIV в., по онова време кралство в исторически възход под скиптъра на династията на Неманичите, разделено на области начело с могъщи феодални властелини, обединени и обуздавани от централната монархична власт в лицето на крал Стефан Урош II. Преди него престола е заемал баща му крал Милутин, който пък заместил по-стария си брат Драгутин. Редуващите се владетели под короната на първата сръбска държава, известна и под името Рашка, се стремят към укрепване на абсолютистката си неприкосновеност под крилото на църквата, която през средновековието триумфира като мощна наддържавна институция и влиятелен политически фактор в лицето на висшето си съсловие — архиепископи, игумени. Едновременно опора и настойник в известен смисъл на централната власт, църквата доминира над светската феодална аристокрация, а с течение на времето се превръща и в най-богатия феодал. Импозантен архитектурен документ за отношението към върховния духовен властодържец са известните „задужбине“ (ср.) — внушителни постройки на храмове и манастири, по правило пишно градени и изкусно украсени, някои запазени и до днес, които коронованите Неманичи са издигали като дарения за църквата. Техният пример е бил следван и от някои по-крупни феодали. Самата феодална аристокрация като класа се формира от края на XII в. с множество вътрешносъсловни степени, разклонявайки се от сродниците на поредния крал с огромните им владения до най-дребните феодални собственици, разполагащи с по няколко селски колиби. По-ново явление в генезиса на привилегированата класа са т. нар. пронариново болярство, създавано от началото на XIV в. по пътя на кралското удостояване с поземлени владения и високи длъжности за големи военни заслуги. Макар и ненаследствено владение (за разлика от бащината<sup>1</sup>), с което по своя воля разполага кралят, т. е. той може

<sup>1</sup> Бащина — наследствено земевладение в средновековието.

да я отнеме и даде другиму, пронията осигурява феодално господство и тежка боярска чест на своя притежател, тъй като понякога обхваща цели жупи.<sup>2</sup>

Такъв прониар е един от главните герои на романа — Лăуш, господар на моравската жупа, уважаван властелин и храбър ратник, владетел на мрачна средновековна крепост. Кolkото и респектиращи да са обаче титлите и мястото му в средновековната йерархична пирамида, когато той дръзва да призове монаха Доротей на съд, постъпката му се посреща като нечуван произвол. Това е само един от сюжетните елементи, които със запечатваща се убедителност илюстрират тази далечна епоха в историческата ѝ конкретност. И без да се изброява всичко, следва да се подчертае, че в жанровата си отливка на исторически роман „Доротей“ разкрива един пластичен и социално красноречив средновековен фон, върху който се изразват кръстосващите се параболите на личните драми. Долу някъде в ниското, под боярските кули и зад манастирските зидове се дочува прибой на безименното море на себрите<sup>3</sup> — пьстрото средновековно простолюдие с дрипавите си меропси<sup>4</sup>, с гладните дечурлига, с болните и сакатите си, с отцепниците си — разбойници и еретици, със странстващите зидари и зографи, с легендите и култовете си, с поетичните си езически бълнувания. . . В този селяшки бит, където животът минава в някакво полудишане, най-рядкото, почти забравено благо е свободата. А най-редкият жребий за човека е да отскочи от низината нагоре, в междинното социално пространство, където в края на краищата често става жертва на унизителни външни сблъсъци и болезнени вътрешни колизии. Подобни „щастливци“ стигат понякога до престъплението и пълния психически срив. Такаъв е например Дадара — началникът на Лаушевата конница, едновременно неоходим и приближен на властелина, но и презиран и низвергнат от него.

И така авторът на романа ни води от горе на долу и от долу на горе по стъпалата на средновековната действителност, разкривайки я като затворена феодална галактика, в която всяко разместване и всеки свободолобив порив, изразен в действие, води до подмолен тътен, който може или да се разрази в буря, или да бъде потиснат с мъчителното усилие. Липсата на свобода, подобно липсата на кислород, се чувства навсякъде — по върховете, сред знатните по един начин; в манастира, сред посветените по друг начин. Ала изконният човешки порив към свободно, волно съществуване и пълно отключване силите на човешката природа е изнесен далеч извън рамките на историческата канава, произизва книгата от край до край и се превръща в нейно основно естетическо послание.

Дълбока философска символика осъвременява произведението, фосфоресцирайки по различен начин в различните характери и ситуации. Всеки от героите жадува осъзнато или подсъзнателно за своя свобода, за свое индивидуално самоосъществяване. Това може да бъде свобода на избора, свобода на решенията, свобода на словото, на действието и на творческите импулси; това може да бъде свобода на чувствата и тялото или свобода на вътрешната изповед, отвоювана от тъмните наслойки на душата. Всеки един от героите, отправени по тази орбита, бива застигнат от съдбата на победител или жертва, или и на двете едновременно. Елена и Доротей загиват в мига на своята първа и последна прегръдка, пронизани от копието на Дадара. Димитрие и Матия, погребали влюбените в общ гроб, напускат временния си пристан сред гостолюбивата природа на Сборището, за да се отправят в ново изгнаничество на юг. Манастирският игумен Макарие, правдиво мислещ и разбиращ човешката душа добряк, се самоограничава в черупката на кастово заангажираното си

<sup>2</sup> Жупа — средновековна административна област.

<sup>3</sup> Себри — обобщаващо название на простия народ.

<sup>4</sup> Меропси — крепостници, били някога свободни селяни.

хамелеонство. Артемие, монахът, който с цялото си сърце е на страната на жигосаното благородство, поема перото, изпаднало от ръката на прокуденика Димитрие, за да продължи калиграфското му дело — от разобличителната притча за Пилат нататък — като остава доброволно зазидан в пасивната роля на честния мъчаливец и приспособленец. Дадара жестоко се мятат в подмолите на примитивната си, но болезнено противоречива душевност и т. н. . . . Така социално-историческото повествование кулминира в психологическа драма, общочовешка и естетически валидна и днес, способна да предизвиква възненията на моралната самооценка.

\* \* \*

Драматизмът на творбата се разгръща върху три сюжетни „подиума“: Крепостта на Лауш — болярското гнездо, света на властелина, с окръжаваща го тъпна от приближени, слуги и войници; манастира — втори социален кръг, външно уеднаквен от църковния канон, но вътрешно разединен и конфликтен; Сборището — омагьосания според народното суеверие планински кът, където се заселват Доротей, Димитрие и Матия — и тримата прогонени от манастира след един физически болезнен и крайно унизителен обред.

В първата, по-обширна част на романа, действието се пренася от манастира в Крепостта и обратно в манастира. Отношенията между тези два свята — студено далечни, но взаимно зависими — варират в определени ситуации от прикритата враждебност до тежкия съблъсък, който обаче няма да стигне до взрив, какъвто е случаят със съденето на Доротей. Самият Доротей, прочулият се лекач, става първопричина за приближаването и смесването на тези два свята, а след това — двигател на действието и епицентър на сложна трусова мрежа от взаимоотношения, разкрити в различни фабулни плоскости при разнообразно психологическо осветление. Що се отнася до неговата лична съдба, две са събитията, които лавинообразно го връхлитат в Лаушевата крепост — любовта на Елена и обвинението в предателство по време на нападението на Крепостта. Както виждаме, авторът създава необикновено ярка, „стресова“ психологическа експозиция за развитието на характер и поведение. И това важи не само за Доротей. По принцип психологическата моделировка в романа води към съгстяване на драматизма.

Психологизмът в „Доротей“ като стил и самобитност на художествения метод е интересно постижение на белетриста. Този тип психологизъм до голяма степен е художествена функция на изящната и гъвкава архитектурника на творбата, на една композиция с по-рядко срещан модел. Повествованието тече под формата на по-кратки или по-дълги вътрешни монолози на героите, които с откровен изповеднически тон напомнят откъси от интимни дневници. Подобна е например художествената конструкция на една от най-оригиналните творби на съвременната българска историческа белетристика — „Случаят Джем“ от Вера Мутафчиева. Тъй като основен похват на изображението е изказът в първо лице, героите на романа „Доротей“, сравнени с директно действащите герои при класическото белетристично изображение в трето лице, следва само условно да бъдат наричани герои. При тази вече изработена мозайка от вътрешни монолози, каквато в композиционно отношение представлява творбата на Ненадич, се постига индиректно, субективизирано, многопластово, т. е. през погледа на повече персонажи разкриване на дадено събитие, образ, душевно състояние, постъпка или обстоятелство. Ето например някои от началните моменти в романа: В манастира Вратимле пристига монахът Доротей, двадесет и пет годишен рус младеж, лекач билкар, който вече владее тайните на човешкото здраве — както изглежда на простите хора — до чудотворство. Пръв по пътя за манастира го среща монахът Димитрие:

*„Димитрие*

Спомням си всичко, особено първата ни среща. Всичко тогава беше тъй необикновено: и денят, и той, и мъртвият вир. Идвал съм тук много пъти по-рано, и след това пак, но никога водата не ми се е струвала така бистра и топла, както в онзи ден. . . Заварих Доротей да се къпе. Най-напред съгледах мършавото му конче как дреме, вързано за една елха. Край коня, на три-четири крачки, лежеше самарът, върху който беше прехвърлено расото. Вирът бе спокоен и гладък, слънцето блестеше по ленивата вода. . . Тогава видях Доротей.

Изплува от водата. Дългата руса коса покриваше очите му и трябваше да я отмахне, за да ме види. Беше гол, опален от слънцето. Отначало мълчеше, дишайки дълбоко, изтриваше брадата и оправяше мустаците си. После попита за манастира Вратимле. Като казах, че съм оттам, той първо се зарадва, а после се смути. Май го беше срам, задето го заварих в такова неприлично положение. Каза, че е тръгнал насам по заповед на моравския епископ Евсавие. Попита ме и за нашия игумен Макарие. Отговорих, че игуменът е тежко болен.

*Макарие*

Само аз знам, че Доротей е пристигнал тук, за да ме излекува. Останалите вярват, че епископът го е изпратил да увеличава броя на грамотните калугери в тоя край. Крия истината от тях. Малко ме е страх от злобата на Прохор. Ще рече: подплашил се е старикът от смъртта, мил му е животецът.

*Прохор*

Когато те, двамата, Доротей и Димитрие, се появили на манастирската порта, вече беше се здрачило. . . Такова силно, здраво тяло не подхожда на монах. Подхожда на войник или на орач, но съвсем не на монах.

*Димитрие*

Не го намразих. Това е странно. Мисля, получи се така, защото той се възхити от моя ръкопис. Показах му препис от евангелието, който правех за епископа. Каза ми, че това са най-красиво изписаните страници, които досега е виждал. . .

*Елена*

Раната на Лауш внезапно се възпали. . . Миналата нощ бдях край постелята му. Бях в паника. Не знаех какво да направя. Бълнуваше, студена пот овлажняваше челото му. . .

*Прохор*

Още шом видях Доротей да влиза през портата, знаех, че нещо ще се промени в нашия живот. Не можех точно да предусетя накъде ще се помести руслото на навиците ни, но че нещо ще се промени, нито за миг не се съмнявах. Не мога да обясня защо.

*Димитрие*

Вестта за оздравяването на игумена начаса се разнесе из целия край. Втурнаха се отвсякъде сакати и схванати, крастави и костоболни, охтичави и смахнати. . . Тия нещастни създания вярват, че Доротей е чудотворец.

*Елена*

Днес узнахме, че в манастира е дошъл някакъв калугер от Ариле, за когото казват, че е вещ лечител. Може би това ще е добра възможност за Лауш. . .

*Макарие*

Господи, с каква само плаха надежда си обдарил човешкия род. Надеждата у нас трепти като слабо пламъче, готово да угасне при най-лекия полъх на вятъра, а все пак има сила да лумне и в буря, и в най-лошо време.

Ето, дойде тук твоят слуга Доротей, сякаш ти сам го изпрати. И стори тъй, че у мнозина се възвърна пламъчето на вратата — малка светла точица,

която играе в зениците, известявайки, че в душата отново се е разгорял огън животворен. Зная, че в тая светлина си ти, посевет твой против безнадеждността, против греха.

### *Димитрие*

Пак тоя Прохор. Пак тоя корясал стар цървул. Въздържаше се дълго, а после злобата рухна из него с цялата си ярост. Сега се нахвърлил на Доротея. Казва, че от църквата е направил буніще. Наговаря игумена да се отърве от него и треволящите му и да го прати там, откъдето е дошъл. . . .<sup>5</sup>

Ето такава е сбитата, кинематографична — но на екрана на мисълта на героите — експозиция на сюжетното действие, което по-нататък продължава по своите сложни пътища при непрестанно растящо психологическо напрежение. Задълбочава се постепенно и субективизираното изображение в различни тоналности с оглед развитието на характерите на различните герои и взаимоотношенията им — били те конфликтни, умозрително разминаващи се или емоционално магнетични.

Една строга логика и каузалност, спазена от автора прецизно и докрай и във фактологически, и в психологически план, все повече приближава или раздалечава героите и оценките им за събития и хора, за да се стигне до крепящи, но обосновани противоположности. Така например докато Артемие възкликва: „Няма манастир в Рашка, който не би се гордял с лечител като Доротея, с преписвач като Димитрие и с живописец като Матия. Това са люде даровити, избраници измежду хиляди. . .“, за манастирския им брат Никанор, който в романа олицетворява амбициозната посредственост (претендент е за игумен), те са само един предел — Доротея, един гърбав изрод — Димитрие, и един блудник — Матия. И обратно — има моменти на уеднаквяване на реакциите, когато например пред очите се изпречва ужасното в своя жестоко оголен вид, като императив, нетърпящ различни варианти на възприятие. Такава е сцената с подреждането на насечените трупове на петимата войници, изпратени да търсят Доротея по заповед на Елена. Друг е въпросът, че самата Елена единствена остава относително спокойна пред тази потресна гледка. Нейното състояние е издържано в съвсем различна психологическа гама — тя е сякаш спяла за ужаса пред себе си, защото за нея най-важното е да се увери, че тялото на любимия ѝ не е там.

От цитираните начални откъси се получава известна представа и за езиковия подход на писателя към образите, и съвсем бегло — за езиковите качества на творбата изобщо. Постигната е колоритна речева характеристика на героите по пътя на грижливата нюансировка или точно премерената контрастност. И тъй като езикът на всеки от тях е езикът на откровеното саморазкриване, на изповедта без задръжки, четейки романа, ние се чувствуваме заобиколени от живи хора, от правдиви човешки същности с тъй свойствените за хорската природа кръстосвания на трагично и комично, възвишено и дребнаво, очаквано и неочаквано. При такава архитекtonика и езикова обвивка на творбата се постига тройно концентрично разкриване на всеки един от персонажите: с поведението му пред другите, с поведението му пред самия себе си и накрая — с най-съкровения кръг на дълбоките, неизказани мисли. В това е и смисълът на изобилието от красноречиви шрихи и детайли, избирани от автора в един широк диапазон от одичност до натуралистичност. Героите живеят, говорят, мислят — всеки за себе си естествено. Постигната е психология без вакууми, повествованието тече органично, но непретенциозно, взаимоотношенията неусетно се заплитат в сложна психологическа мрежа. При този начин на изображение трагизмът не избива в остро външно кресчендо, макар че го има не

<sup>5</sup> D. Nenadić. Dorotej. Beograd, 1979, 17—23.

само в съдбите на главните герои, а и в участи на някои от второстепенните. (Прохор — самоубиецът, изпълнил обета си да прекара седем нощи върху тръни в отворен гроб, и др.)

С трагизъм са натоварени и някои масови състояния — измирането на монасите в порутения след наводнението манастир, загиването на войниците на Дадара в боевете с разбойниците и пр. Разбира се, не само похватите на изображение в романа обуславят този особен, смекчен и недоминиращ облик на трагичното като естетическа категория. Книгата поначало е замислена в оптимистично-хуманистичен план.

Пак във връзка с психологизма на творбата, разгъващ се по принципа на „спектралния психологически анализ“, нека наблегнем, че характеристиките са представени в развитие. Психологическите проникновения, особено в последната част на произведението, се задълбочават, душевният мир на героите се усложнява — и то не само на онези, които поначало притежават аналитично мислещ ум, но и на по-примитивните, първосигнални типове като Богдан и Дадара. Самите монологични фрагменти външно стават по-дълги, а вътрешно — мисловно по-напрегнати и по-драматични по закона на градацията.

\* \* \*

Що се отнася до фабулната верига от случки и събития и течението на хроно потока, обикновено се прибегва до постъпателно-шафетно придвижване на действието и времето. Ето един откъс, характерен за този похват:

*„Елена*

Тази година дъждовете започнаха рано. Мъгла изпълва долината по цял ден. Само острият хребет на хълма с Крепостта се извисява над гъстите и сиви повесма, които лепкави като тесто, се стелят по земята и оголелите дървета. Сграбчила ме е досада, в гърдите ми — тежест. Не зная за какво да се заловя. Празно, празно животуване. Дни, дълги като години.

*Кирча*

Зимата беше дълга и тежка. По Коледа валя сняг три дни и три нощи без прекъсване. Дебелината на пресните тук-там стигна над човешки бой.

Глутици вълци, гонени от глада, слязоха от планините и почнаха да опустошават кошари и обори по Вратимле. Няколко пъти Лауш ни праща да правим хайка на зверовете, но напразно — побеснелите животни непрестанно прииждаха отнякъде.

Ужасен вой по месечина, ръмжене и викове изпълниха долината.

У хората се загнезди страх. Някои говореха, че всичко било заради Прохоровата смърт, защото — казваха — Бог е пратил зверовете да накажат ония, които със злобата и присмеха си са довели до лудост и най-подир — до смърт неговия слуга.

Все пак някак си издържахме.

Духна южнякът. Снеговете започнаха да се топят...

С настъпването на пролетта Морава се изля от коритото си. Наводни ниви и ливади в долината, хората се изтеглиха от къщите си в полето и набързо скърпиха колиби от пръти и кал по скатите далеч от водата...

В долината останаха единствено калугерите от Вратимленския манастир. Манастирът се намира на малко възвишение — достатъчно, за да не бъде наводнен този път. Но водата стигна досам зидовете, а по едно време беше проникнала чак в манастирския двор.

Напрягах очи, ако мога оттук, от Крепостта, да видя какво става долу в манастира. Хората изглеждаха прекалено дребнички, черните им раса са еднакви и напразно се мъчех да разпозная между тях Доротей. . .

Лауш заповяда на Дадара да измисли нещо за спасяването на монасите. . .<sup>6</sup>

Принципът на постъпателността не изключва обогатяването на архитектурната с подходящи ретроспекции, повечето от които са аналитични, но някои и илюстративни, като например споменът на Елена за сватбата на краля със Симонида. Не липсва и ретардацията под формата на описания на спокойни природни картини или природни бедствия, на лирически отстъпления или видения. Такива са сънищата на Елена, циклофреничният кошмар с великана паяк на Дадара и др. Своеобразен тип ретардация представлява и включването на образи „еднодневки“, както е например силно лиризиращият образ на соколарчето Андрия, литнало на коня си към Сборащето по поръка на обожаваната господарка.

При едно по-педантично вглеждане в композицията на романа могат да се открият и по-слаби преходи, като въвеждането на размислите на Дадара за Доротей на с. 197 или вметването на историята за гърка живописец Якос, сама по себе си обаче важна за изграждане образа на Матия — третия изгнаник от манастира, и въобще за проблематиката, свързана с изкуството и творческия порив у човека, която има своите разклонения в романа.

При разглеждане на естетическото единство „психологизъм — архитектурна — език“ подчертано внимание заслужават стилно-езиковите качества на произведението. Монолозите, от които се състои романът (диалог се среща само тук-там, и то също пречупен през основната изказна форма в първо лице), са издържани в цизелирана, чиста, звъняща в бистри струи художествена реч, независимо какви са посоките на езиковата индивидуализация. Външната синтактична простота и прецизност на фразата неусетно отвежда към големи смислови дълбочини. Погопяваме се в богата, но непарадираща с богатствата си художествена лексика, срещаме дори и импулс за словотворчество и много често — точния прицел на интересни сравнения и силни, понякога даже странни и мъчително въздействащи метафорични построения. Попадали ли сме например на подобни редове за душата:

„Димитрие

. . . Жал ми е да заспя, защото няма сънят може да бъде тъй приятен, както мъглявата смесица от сън и действителност: няма, боже мой, твоето върховно дело, душата — тая кръвожадна курва — не ще се вмъкне и там да измърси тези отблясъци — невинните, ангелски трепети, песнопението на вселената; няма ли, о, боже мой, тя, чорлавата, сива кучка, с пяна по оголените зъби, да се мята на синджира си, да пролайва дрезгаво — настървен, безсловесен звяр!<sup>7</sup>

Друга съществена черта в стилно-езиковата физиономия на творбата е иронията — не хуморът или сарказмът, а именно иронията, но присъстваща в гъвкави нюанси, които на места я доближават и до едното, и до другото. Искрите на иронията, щедро пръснати из произведението, винаги са в унисон с индивидуалния душевен мир на героите и го доразкриват. Те разкриват в дискретни проблясъци и по нещо от самия автор, от личната му нравствена позиция.

<sup>6</sup> D. Nenadić. Dorotej. Beograd, 1979, 59—61.

<sup>7</sup> Пак там, с. 191.

Като интересен идейно-естетически феномен, осъвременяващ произведението и свързан с речевото скулптиране на романа, изпъква демитологизацията, проведена в няколко посоки. Демитологизиран е религиозният канон, духовническият сан както чрез майсторски изплетената от иронични нишки сумарна калугерска психология, така и чрез единичните образи на монасите. Даже и игуменът Макарие, един представител на висшето духовенство, въпреки всичките си напъни за достолепие, отава приземён — и в упоритото си старческо надхитряне с всичко и с всички, и с пилатовските си маневри, и с йезуитските си извъртания според момента, и с абсурдността на самото създаване на авторитета си на свят човек. (Вечното му неспокойствие от неудовлетворената слабост към жените бива погрешно изтълкувано от другите като обзетост от божии промисъл.) Прилича ли на един божии служител, да речем, ето такова поведение (следва „кадър“ от пребиваването на монасите в Крепостта, където Лауш, благодарен, задето Доротей е излекувал раната му, ги прибира и дълго време ги лекува и храни):

#### „Макарие

Сам на себе си съм смешен. Напразно се излеждам тук, в Крепостта, уж някакъв болник, който се оправя след тежка болест, а всъщност — ленивец, комуто и през ум не минава да се мръдне от тая приятна хладовина навън в задухата и жегата, в злостната беднотия на манастира. Плюскам и пия тук, докато манастирът ми долу обраства в бързина и треволяк, змии се въдят из зидовете му, а паяците плетат мрежи по светите икони.

За щастие нито един от хората ми не настоява да си тръгнем оттук. Наредили са се кой от кой по-добре. Излежават се като въшки, лапат с лакомия, която прехвърля вече всяка разумна мяра и естествено — правят се на болни.

Най-чуден от всички е Доротей. Нищичко не е останало от ревностното му усърдие. И сам се превърна на бърза ръка в мним болен, който лежи неподвижно в постелата и охка от болки, щом някой го гледа. Разбира се, на него му е особено приятно. На него лично господарката на Вратимле — Елена, нашата добра благодетелка, му носи храната.

Господи, дай му сили да издържи. . .

Ако споиш в блудно кълбо Доротей и Елена, нищо вече не ще остане за преграда пред езичеството. Отново в това грешно човешко стадо, сред тоя народ, свързан с тънки нишки с Христа, а с възлесто въже с Перун, ще завладеят законите на гората и дивотата. Христовото слово ще угасне. Ще се намножи всякакво зло, горделивостта ще смени боязънта, а бесът — кротостта. Страх от божия съд не ще има.

Ако Доротей се подхлъсне, ще се подхлъсне най-добрият измежду нас. Най-благородният. Онзи, комуто се вярва повече, отколкото на всички наши служби и бдения. Запази ни Доротей от греха. Запази го за твоята църква, която с твоего слово населява душите на простия свят.“<sup>8</sup>

Не че в характера на Макарие няма благородство и възвишеност — има ги, има я и грижата, и любовта към ближния, тя се чувствава и в горната молитва за Доротей, с която старецът се самооттласка от епикурейските си настроения. Но всичко това писателят влага именно у човека, а не у игумена — крепител на религиозната догма. Човекът, а не игуменът Макарие се вслушва в повелята на моралния дълг и прекрива правилата на монашеския ред, като заповядва на братята да хвърлят расата и да помагат с каквото

<sup>8</sup> Пак там, 97—99.

могат в Крепостта по време на обсадата и нападенията. Няма фанатизъм у човека Макарие, той е равнодушен добряк, по малко и веселяк, той е едно обикновено, т. е. несвършено същество. А игуменът Макарие е властолюбец, който от ловък фокусник в подходящия миг ще се преобрази в суров повелител и точно ще замахне с камшика на страха към мекотелата монашеска маса. Накрая, прегазил всяка принципност и по-висши съображения, той цинично ще разкрие кастово детерминираната си хищническа природа. Ще пожелае, колкото и невероятно да изглежда това, да върне тримата прогонени и развенчани бивши братя от Сборището обратно в манастира само заради голямата материална изгода.

„Макарие

Да върна в манастира Димитрис, Доротей и Матия — до тази мисъл дойдох постепенно — значи не изведнаж, не внезапно.

Издалеко разговарях за това с новия иконом Артемие и с дохиара Василие. Първият е умерен и разумен, с него твърде бързо постигнах единомислие. Вторият, напротив, е избухлив и краен и си остана на своето, че църквата не можела да плуе и да лиже. . .“

И след като не успява да го убеди с уж морални аргументи, безочливо продължава: „ . . . Тогава извадих най-силното оръжие. Казах, че те тримата за кратко време са се сдобили с прилично имущество. Споменах стадото овце, говедата, свинете, пчелните кошери. По-богати са от манастира, защото това благо принадлежи само на тях тримата . . .“

Та значи: Лауш мълчи и чака. Предугажда, че Сборището много бързо ще събере цялата сган оттук до Берковац на север, до Звечан на юг, до Ковин на запад и Бован на изток. Ще се струпат там всички избягали себри, скитници и нехранимайковци. Ще помислят, че най-после са открили мирен кът.

Защото това са отчаяни люде, които знаят, че или ще изгинат, или ще успеят. Знае го и Лауш, наместник и господар на този край. Спокойно ще наблюдава как Сборището расте от година на година, как покрай Белия поток никнат нови къщи и пшеничните и ечемичени полета се ширят на юг и на запад. Ще остави пришълците на мира, докато не се заловят юнашки със земята, малчуганите — докато не се нароят, жените — докато не заченат, докато скиталците не изгубят воля за скитане. Тогава, разбира се, ще прати своите копиеносци, своя Дадара да събере данъци и момци за войската. Ще улучи старата лисица точния час и няма да се покаже нито прекалено рано, нито прекалено късно.

А нима аз не възнамерявам същото? Имам там трима свои човеци. Когато дойде времето, няма да пращам копиеносци — ще пратя монаси.“<sup>9</sup>

Този фрагмент от художествената биография на образа носи и един от най-силните и най-логично постигнати социално-разобличителни акценти в романа. И същевременно доказва умението на автора максимално свежо да индивидуализира един сложен герой, без да го лиши от класовата му същност, от типизация. При това социалното разобличение тук верижно се разпространява и върху втория хищник — болярина, феодала. Велможа и божи служител в Янусово двуединство протягат граблива длан към човешката низина. Писателят обаче не е привърженик на стереофоничното звучене на социалната присъда. Тя присъства и е убедителна, но не се натрапва отвред. Много по-често пътят на социалното внушение в романа минава през философската символика — самото Сборище е един многостепенен символ — или пък отеква като лайтмотив в нечие поведение и характер, но без да отскача от художествената

<sup>9</sup> Пак там, 257—259.

органика на образа. Социално внушение се съдържа и в съсредоточената безпристрастност, с която Доротей лекува и знатния господар, и последния дрипльо. „Дали сте гледали някога как той лекува болните? — пита Димитрие в защитната си реч насядалите зад тежките дъбови маси калугери и Лаушеви приближени, събрани на полунощен съд над младия монах. — Сведѐ очи към раната и дълго и внимателно се взира. Тогава обикновено не гледа дрехите, защото раните не са на дрехите, а върху кожата и в плътта. Раните са винаги едни и същи. Хората не, но раните — да. Доротеевият поглед никога не се задържа върху дрехите. Ако се задържаше, той би забелязал разликата между златотканата одежда на някой господар и благородник и кълчишените дрипи на някой себър. Ала ако забелязва това, той никога не би бил добър лечител. . .“<sup>10</sup>

Същият прост, но не непоклатим хуманен принцип е задвижил лекаря у Доротей и когато той попада сред нападателите на Крепостта. Това е единственото възможно поведение, при което остава спазвана вътрешната логика на този характер в параметрите на обществената му комуникативност. Така в известен смисъл идеята за социално равенство прозира, неосъзната от самия герой, в поведението на лечителя Доротей.

Различно звучи струната на социалната проблематика при други персонажи и други обстоятелства, особено в някои епизоди от бита и съдбата на люде от низините на средновековното феодално общество или на болезнено блуждаещи междинни социални типове. Понякога тази струна реже слуха, а понякога замира в безнадежден миньорен тон.

В романа под еднакво точен прицел попадат и боярското рухо, и духовническата мантия, за да остане голо изпод тях жалкото в човешката душа. Или — просто човешкото. Или — неподозирано примитивното и комичното. За тази цел авторът борави предимно с говора на своите герои, изпъстрен с най-неочаквани разцветки, както и с езика на скритите им мисли. А понякога въвежда и едва ли не курioзни детайли, като например Йевджениевата магия над Лауш, която трябва да събуди мъжката му сила.

В романа е подложена на демитологизация и самата митология, представите на средновековния човек — полухристиянин-полусезичник. И това е осъществено през погледа и през субективната и колективната психика на същия този средновековен човек. В „Доротей“ са изнесени множество елементи на славянската езическа митология, но не етнографски самоцелно, а за да бъдат натоваарени със своеобразна естетическа и философска функция. Размишленията и спомените на Матия за всички преживени от най-ранно детство страхове при споменаване на Сборището се въртят около такива „ужасни“ същества като „огромното, лигаво, с рибешки люспи по тялото“ бясно чудовище от Бялата пещера, което точи остриите си зъби о пещерните скали, вампирите, които изтръгват крехки девойчета от топлите им легла, за да пият кръвта им на Вампирски зъб и после да ги върнат „преди първи петли, бледи и изнурени, изстудени за цял живот“ (с. 196) и т. н. Сборището е страшното омагьосано място, където не смее да пристъпи никой, което всява ужас у мало и голямо. И въпреки всичко Сборището става магнетичен оазис, където се поселват първи трима самотни смелчаци, изхвърлени зад борда от официалната догма, а после се стълпяват и стотици други нещастни, болни и обезправени. Линията на демитологизацията върви от единичната към масовата душевност; похватите за художествената ѝ реализация — от иронията спрямо кулът на Сборището (и язвителната самоирония, преливаща например в монолога на гърбавия Димитрие към самодивите) към все по-сгъстено изображение на атмо-

<sup>10</sup> Пак там, 169—170.

сферата на бунтарско разкрепостяване на човешкия дух в тази легендарна местност:

„Димитрие

Хвала на оня неизвестен наивник, който пръв е назвал този край пребивалище на нечисти сили, хвала на всички останали наивници, които тозчас са повярвали и са нагиздили първоначалния разказ със свои страхотии — защото само така нашата долина се е опазила от криволичещите пътеки, които биха я обезчестили.“<sup>11</sup>

Опазила се е, но не завинаги. Не след дълго нататък се отправят стъпките на стотици люде, тласкани от болката, надеждата или негодуванието. Бедите, които ги гонят, са по-страшни от всякакви вампири и чудовища. Митическият свят на свърхестествените сили отстъпва, избледнява, изчезва от съзнанието на прииждащия човешки порой. Първи болните прекращават границата на суверинето и страха, която от векове опасва Сборището, за да потърсят изцеление от Доротей. Скоро там се струпва една тълпа, подобна на стихия — разнолика, сурова, онеправдана, едновременно отчаяна и разбунена. Това са всички ония „гледани накриво от Майката Църква и Бащата Държава. . . За тях Сборището беше Обетована земя. . .“ (из размишленията на Матия — с. 256). Разбира се, този остров на волността е една илюзия, мамеща корабокрушенците на обществото, но илюзия, която разкрепостява човешката мисъл и действия, макар и временно.

\* \* \*

Последната част от романа — тази, в която действието се разиграва на Сборището — е символична в много отношения и смислово най-натоварена. Тя съдържа, от една страна, устремната развързка — разплита съдбите на героите, а от друга страна, се налага с най-актуална проблематика. Тук по оригинален художествен начин се изследват пътищата за преодоляване на отчуждението на човека от природата; на човека от човека; на човека от интимната му същност. Образът на младия монах Доротей например се гради от автора в една априорно безпристрастна позиция на герой, при когото липсва полярна определеност в оценките, или, както уточнява югославската критичка Тания Крагуевич, Доротей „не е този, който се определя, а този, който пробужда необходимостта да се определиш“<sup>12</sup>. Той сякаш е равнодушен и към самия себе си — дори и когато го обвиняват, дори и когато го съдят. Мисли ли той за вината си? И изобщо има ли вина?

Всъщност житейският неутралитет на Доротей означава не равнодушие, а дълбоко вътрешно равновесие. Той е повече въплъщение на една философска — сякаш хегелианска — идея, по-скоро символ на благородство и самовгълбеност, отколкото човешки портрет с гъсти маслени бои. Това се подчертава от факта, че макар и протагонист на романа, той е само условно негов герой. Единствено той няма своя директна монологична нишка. Макар и постоянно в действието и хронопотока на творбата, единствено той практически остава извън него, тъй като се разкрива само през погледа и мисълта на другите. Когато обаче действието се пренася на Сборището, а това ще рече — когато Доротей се озовава извън херметизма на църковната догма и расото, най-после се размразява и неговата човешка и творческа — в широкия смисъл на думата — същност. Впрочем още от самото начало ние сме предупредени от автора да очакваме този втори Доротей — предупредени сме от наглед абсурдното за един

<sup>11</sup> Пак там, с. 201.

<sup>12</sup> Пак там, с. 10 (предговор).

монах хрумване да свърне от пътя си, за да се къпе гол в реката. И няма защо да се изненадваме например от веселата епикурейска сцена към края на романа, когато пияният Доротей язди пияния Димитрие (такъв бас е спечелил), а пияният Матия лежи на земята и се залива от смях. Тримата са се напили с ракията, сварена благодарение на едно подръчно приспособление, измайсторено от Доротей — същия, който при влизането в манастира смирено отказва предложената му чашка. Разбира се, това е само един от многото детайли, илюстриращи умението на писателя да разкрие как и защо изпод всичко все пак избива земният човек. И по отношение на този герой, който се разкрепостява най-бавно и най-трудно, той остава верен на принципа за редуване на противоположности в човешката психика, т. е. постига психологизъм с много измерения.

Последната част от романа звучи като апотеоз на порива към свободен живот и съзидателна дейност, на необходимостта и правото на човека неограничаван да излее емоционалната и творческата енергия на своя дух. Тук е вградена най-здраво идеята за справедливост в социален план. Визията на стичащите се към Сборището обнадеждени тълпи напомня утопиите в класическата художествена литература — разказа на португалския пътешественик Хитлодей за утопийците и острова им в романа „Утопия“ на Томас Мор, „Телемското абатство“ от Рабле, „Градът на слънцето“ на Томазо Кампанела, земята, за която разказва негромангът в пролога на „Дундо Марое“ от Марин Държич. . .

В тази последна част на творбата са и преките докосвания до проблема за изкуството и животворното му въздействие върху човека. Средновековната славянска робинзоновска тройка — Доротей, Димитрие, Матия, не само че със собствени ръце си отвоюва от планината един уютен бит, но и отправя своя външен и вътрешен взор към прекрасното и неизвестното. Силен символ на изконния стремеж към откривателство е изкачването на Матия на върха на непристъпния скалист рид, наречен Дяволски вик. Съдбите на тези трима души са кръстопътища на страданието и дръзновението. Такива са — в различни степени и по различен начин — и съдбите на мнозина други герои. Особено драматично се пречупват страданието и дръзновението през образа на Елена, единствената говореща жена в романа (абстрахираме се от епизодичните женски образи), която извиква единични асоциации с Фани Хорн от „Осъдени души“ на Димитър Димов.

Независимо от трагичните моменти в развързката романът „Доротей“ разработва една оптимистична психология на устрема, една оригинална художествена философия на жизнеутвърдението и хуманизма.

Югославският писател Добрило Ненадич е създал увлекателна като четиво и изискваща размисъл творба, модерна в най-добрия смисъл на думата. Тя би заинтересувала и българския читател, който умее да оцени всяко новаторски свежо произведение в необятната сфера на хуманистичната и демократичната литература на реализма.